

СТРУКТУРНО- ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ДИПЛОМАТІЇ ДОБИ МОДЕРНУ: «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЕКВІЛІБРІУМ»

Рецензія на:

Хижняк І.А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648-1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / І.А.Хижняк. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. – 224 с.)

Підготовка фахівців-міжнародників передбачає глибоке і системне «занурення» в змістовну контекстуальну складову фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін. З-поміж них чільне місце відводиться навчальним дисциплінам з історії і теорії міжнародних відносин. Нагальною потребою, яка тільки частково вирішена, є їх забезпечення ґрунтовними новітніми посібниками і підручниками. Створеними на базових засадах історизму, системності, комплексності, науковості. У цьому сенсі вагомим подією, на наш погляд, став вихід у світ підручника д.і.н. проф. Ігоря Антоновича Хижняка «Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648 – 1918)». Чи не вперше після публікації узагальнюючої праці О.А.Коппель і О.С.Пархомчук «Міжнародні системи. Світова політика» (К., 2001) Читач отримав змогу познайомитися з історією міжнародних відносин доби Нового часу в структурно-функціональному вимірі системного підходу.

Підручник І.А.Хижняка вирізняється вдало обраною і внутрішньо продуманою змістовно-логічною структурою. Він складається з короткого вступу, чо-

ТРОЯН С.С.,
доктор історичних наук, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України

КИРИДОН А.М.,
доктор історичних наук, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України

тирьох розділів, кожен з яких поділяється на низку підрозділів, методичного забезпечення до розділів підручника і хронологічної таблиці. Наголошуємо на такій суттєвій деталі: кожний розділ завершується підсумковим підрозділом, у якому узагальнюються базові параметри, характерні ознаки і основні актори відповідної системи міжнародних відносин. *Можливо, тут не вистачає тільки загальних висновків, які б підсумували, «фіналізували» авторський виклад історії міжнародних відносин від Тридцятилітньої до Першої світової війни у форматі системного підходу.*

У вступі автор обґрунтував загальні критерії системного виміру міжнародних відносин у хронологічних межах середини XVII – початку XX ст. При цьому, що дуже вагомо, в методологічному ключі системний принцип «поєднується з історичним аналізом явищ і набуває ознак системно-історичного підходу, тобто сприяє розкриттю саме динамізму розвитку міжнародних відносин, а не тільки механізму його функціонування» (с. 3). Отож, як відзначено у вступній частині, у підручнику «передбачається виявити і проаналізувати не просто хронологічно вивірених та достовірно викладених набір фактів дипломатичної історії, а й логіку рушійних сил в їх не завжди очевидній і досить часто непрямій залежності» (с. 3 – 4). *Водночас, насамперед з огляду на навчальний характер видання, ми вважаємо доречним для вступу як мінімум відображення зв'язків регіональної підсистеми міжнародних відносин, створеної західною цивілізацією в Новий час, з її попередницями доби Стародавнього світу і Середньовіччя.*

Перший розділ присвячений висвітленню генезису Вестфальської системи міжнародних відносин. У відповідних підрозділах І.А.Хижняк розкриває зміст першого і другого етапів її функціонування, причини й умови занепаду. Він обґрунтовує точку зору про те, що водорозділом між першим і другим етапами був Утрехтський мир 1713 року. Якщо у статтях Вестфальського договору 1648 року тільки було закріплено нову модель міждержавних відносин, то після підписання миру в Утрехті, який припинив війну за іспанську спадщину, «асинхронність у розвитку Західної і Східної Європи була ліквідована. Вестфальська система охопила практично весь континент, і надалі міжнародні відносини набули загальноєвропейського характеру» (с. 12). А далі на основі цього у підручнику справедливо зазначається: «Саме тоді починає формуватися європоцентрична модель

світу, коли європейська політика здійснювала визначальний вплив на розвиток більш архаїчних підсистем міжнародних відносин» (с. 13 – 14).

Разом з тим, як на нашу думку вповні справедливо, автор відзначає, що Утрехтський геополітичний чотирикутник міжнародних протиріч у Європі – Франція, Швеція, Бранденбург-Пруссія, Росія – дуже швидко став набувати принципово іншої конфігурації. Уже війна за „австрійську спадщину” 1740 – 1748 рр. порушила існуючий баланс сил як різким посиленням Пруссії, так і доповненням англо-французького і франко-австрійського антагонізмів ще й австро-пруським. Це означало, що „попередня структура міжнародних відносин різко змінилась і набула складнішої конфігурації. У ній відбувалось неухильне нарощування конфліктного потенціалу” (с. 15).

Як результат, другий або стабільний етап розвитку міжнародних відносин у межах Вестфальської системи змінився третім – етапом її занепаду. Хронологічно він охопив період від Семилітньої війни 1756 – 1763 рр. до початку Великої Французької революції. Створення коаліцій, що склалися із вчорашніх ворогів – „дипломатична революція”, і потужний англо-французький колоніальний конфлікт не тільки визначили нову розстановку сил у Європі на основі прусько-австрійського антагонізму, але й видозмінили питання форматування колоніальної імперії в центральне у світовій політиці. „Ці події, – пише І.А.Хижняк, – прискорили розвиток ерозійних процесів у Вестфальській системі. Війна за незалежність у Північній Америці і появі на міжнародній арені держави якісно іншого типу поставили перед державами світу нову проблему – про співвідношення ідеологічних імперативів з реальними державними інтересами тих чи інших держав” (с. 18). Підсумком став перехід від етапу занепаду до розпаду Вестфальської системи. *На жаль, у підручнику тільки відзначено факт існування четвертого етапу – 1789 – 1814 рр., який став останнім у всій історії Вестфальської системи міжнародних відносин (с. 21). Однак реально розкриття його змісту, насамперед на основі аналізу епохи наполеонівських воєн, практично відсутнє.*

На сторінках другого розділу (с. 24 – 86) детально проаналізовано етапи, контрапункти і субрегіональні підсистеми Віденської системи міжнародних відносин. Їх хронологічні рамки окреслені 1814 – 1815 (Віденський конгрес) – 1870 – 1871 (франко-пруська війна) роками. У цих межах ви-

окремлено етап становлення, два етапи дії і етап краху Віденської системи: відповідно, перший – 1815 – 1815 рр.; другий – 1815 – 1830 рр.; третій – 1830 – 1856 рр.; четвертий – 1856 – 1871 рр.

Услід за автором підручника наголосимо, що „створена у Відні модель міжнародних відносин мала два засадничі компоненти, які забезпечували їй режим функціонування. Перший стосувався територіальної конфігурації, тобто переділу світу, закріплений рішенням Віденського конгресу. Другий – мав відношення до принципів улаштування міждержавних відносин, які створювали адекватні умови для реалізації якісно іншого сценарію розвитку подій на міжнародній арені – еволюції поліцентричної системи „балансу сил” в бік мирного колективного розв’язання всіх спірних питань” (с. 29). Після Віденського конгресу Європа стала ліберальнішою і розкутішою в політичному відношенні. Санкціонована ним система міждержавних взаємовідносин артикулювала принцип конституційного правління як пріоритетний і найбільш адекватний для ліберальних змін у політичному устрої більшості європейських країн.

Ще один важливий феномен Віденської системи: міжнародний порядок базувався не тільки на формулі „балансу сил” у Європі, але й на новому явищі „європейського концерту” (зауважимо, що воно добре відоме і досліджене в історії міжнародних відносин, зокрема і в працях радянських істориків Ф.Ротштейна, В.Хвостова, А.Єрусалимського та ін.). І.А.Хижняк відзначає, що це був „інноваційний феномен” в історії міжнародних відносин: „Так називали підсистему, що формувала модель міждержавної політики, метою якої була неможливість допущення вирішення міжнародних протиріч військовим шляхом” (с. 30).

Рубіжним контрапунктом для всієї Віденської системи став 1830 рік. Він, як влучно пише історик, підніс „неприємний і небезпечний сюрприз: революційний злет... І це сталось не десь на периферії європейського континенту, а в самому епіцентрі Європи, в межах базового монархічного оплоту легітимності Франції” (с. 37). Революційна складова міжнародної системності привела до третього етапу функціонування Віденської системи і її кризи. Яскравим проявом, на що звертає особливу увагу І.А.Хижняк, стала „Східна криза”. Вона призвела в результаті війни 1853 – 1856 рр. до виникнення монопорядкової субрегіональної підсистеми „Кримський контракт”. Так як Росія перестала бути одним із основних центрів сили в

Європі, то це суттєво знизило здатність Віденської системи підтримувати міжнародну стабільність і поставило її на грань розвалу.

Взагалі, на наш погляд, автор підручника ввів дуже цікавий елемент для характеристики системи міжнародних відносин – субрегіонально-підсистемний. Образно кажучи, якщо відповідні системи міжнародних відносин створюють стовбур, то їх субрегіональні підсистеми – основні гілки розгалуженого дерева пізнання історії міжнародних відносин Нового часу (використовуючи концепцію майндмепінгу (ментальних карт) або карт пам’яті – mindmapping, mind map). І якщо „Кримський контракт” завершив третій етап, то наступна субрегіональна підсистема – „параду” локальних національних війн – відкрила завершальний етап краху Віденської системи. У його рамках французька „азійсько-мексиканська”, англійська „заморська” і російська „центрально азійська” субрегіональні підсистеми колоніальної політики підірвали підвалини Віденської міжнародної системи, а прусько-німецька привела її до остаточного демонтажу.

Проте, зауважимо, навряд чи можна погодитися з віднесенням підсистем колоніальної політики до загального контексту „параду” локальних національних війн. Радше всі три підсистеми виступають у якості самостійної субрегіональної колоніальної підсистеми на етапі занепаду Віденської системи міжнародних відносин.

Водночас, перемога прусько-німецької субрегіональної підсистеми і завершення процесу об’єднання Німеччини 18 січня 1871 року на фоні краху Другої імперії у Франції дали потужний поштовх формуванню основ нового міжнародного порядку в Європі.

У цьому контексті ми вважаємо за необхідне наголосити на виокремленні автором рецензованого підручника в період між 1871 і 1918 рр. ще двох систем міжнародних відносин, чого, як правило не роблять інші науковці. Мова йде про континентальну систему „Європейського еквілібріуму” (1871 – 1907 рр.) і систему транзиту до першого глобального конфлікту початку ХХ ст. (1908 – 1918 рр.).

Фундаментальною підвалиною міжнародної континентальної системи „Європейського еквілібріуму” (балансу сил, рівноваги) став „своєрідний системний чотирикутник” (с. 79), як його визначає І.А.Хижняк. Перша складова – горизонтальний вимір між тогочасними основними акторами

міжнародних відносин, тобто між Францією і Німецькою імперією. Друга – вертикальний вимір відносин між сильними і слабкими акторами. Третя – функціональна складова стабілізації міжнародного життя, в основі якої комплекс дипломатичних, економічних, політичних, особистісних відносин у міжнародному полі. Четверта – ідеологічний вимір, який концентрувався у сфері внутрішньополітичного життя держав.

Треба сказати, що дуже швидко, і це відзначено в підручнику, по-перше, середовище європейської політики зазнало значних перетворень; а, по-друге, змінилась конфігурація пріоритетів у системі провідних акторів континентального політикуму (с. 87). На перші ролі вийшов національний інтерес (на відміну від домінуючого до того державного) і „баланс сил”, коли „три або більше держав контролюють дії одна одної за допомогою дипломатичних маневрів, зміни союзів та відкритих конфліктів” (с. 91).

На першому етапі цієї системи міжнародних відносин – 1871 – 1878 рр. – її системний рівень склало Східне питання. Його розв’язання на основі рішень Сан-Стефанського мирного договору, який завершив російсько-турецьку війну 1877 – 1878 рр., і Берлінського конгресу 1878 року мало, як очевидно з підручника, мінімум два вагомих наслідки. Перший – посилення впливу Росії на світову політику. Другий – перетворення кайзерівської Німеччини на державу з вирішальним впливом на ту чи іншу підсистему міждержавних відносин.

Головними елементами другого етапу розвитку континентальної системи – 1879 – 1904 рр., і в цьому слід погодитися з І.А.Хижняком, стали формування блокового протистояння і початок боротьби за переділ світу. У першому випадку мова йде, насамперед, про підписання договору про Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії (20 травня 1882 р.), з одного боку, і франко-російських домовленостей 1891 – 1893 рр. Стосовно колоніальної складової, то вона відіграла ще одну ключову роль у встановленні „нового міжнародного порядку” (с. 109). В першу чергу це відбулося завдяки вступу на шлях колоніальної політики Німеччини і США та остаточному перетворенню їх у „світові” держави. Тим самим, доповнимо і уточнимо висновок автора рецензованого підручника, горизонтальний вимір взаємозв’язків між осно-

вними акторами міжнародних відносин наприкінці XIX століття почав активно стимулювати залучення до процесу поділу і переділу світу навіть тих членів „клубу великих держав”, які до цього з різних причин демонстрували свою відстороненість від активної колоніальної експансії – Німеччину, Італію, США (с. 113). Водночас, погоджуючись з визначальною роллю військового імперативу в переході всієї системи „Європейського еквілібріуму” в заключну стадію існування цієї системи (с. 116), *заперечуємо розгляд військового чинника як виключно колоніальної складової міжнародної системи. Так, наприклад, за її межі виходили англо-японський союзний договір від 30 січня 1902 р. і події російсько-японської війни 1904 – 1905 рр.*

Завершальним етапом дії міжнародної системи „Європейського еквілібріуму” стало укладення двох договорів, які призвели до остаточного сформування військово-політичного союзу в особі Троїстої Антанти. Підписання англо-французької угоди 8 квітня 1904 р. і російсько-британського договору 31 серпня 1907 р. стали заключними кроками у формуванні анти німецького блоку. Загалом же вони знаменували завершальний етап дії системи міжнародних відносин „Європейського еквілібріуму”. „Така конструкція, – відзначає І.А.Хижняк, – почала діяти в руслі стабілізації політичного становища в Європі, зміцнення системи балансу сил, що склався в той історичний період (с. 133). Однак стабілізація була нетривкою і блокове протистояння практично швидко вичерпало потенціал системи „балансу сил”, неминуче наближаючи світ до глобального військового зіткнення.

Система транзиту до першого глобального конфлікту охарактеризована І.А.Хижняком у четвертому розділі. *Але, враховуючи, що змістовно він охоплює десятиліття з 1908 до 1918 рр., то правільніше було б цю систему міжнародних відносин назвати – система транзиту **(і)та** першого глобального конфлікту.* У її межах виділяється підсистема „Європейського вибору” (1908 – 1911 рр.), пролог світового конфлікту (1912 – перша половина 1914 рр.), кризова складова і початок європейського протистояння (мається на увазі збройного) коаліцій (липень – початок серпня 1914 р.), нарешті, динаміка розгортання світової війни (серпень 1914 – листопад 1918 рр.).

Автор рецензованого підручника слушно зауважив, що „конфігурація нової перехідної системи від „Європейського еквілібріуму” до транзитної конструкції, що передувало початку Першої світо-

вої війни, мала досить своєрідний вигляд” (с. 138).

Підручник заслуговує на увагу і знайде, без сумніву, свою студентську аудиторію.

Стаття надійшла до редакції: 28.11.2016

Рекомендовано до друку: 22.12.2016